

10. De crisis overwinnen?

Bekering en cultuur

Een jaar of wat geleden was ik een week lang in Grand Rapids, Michigan. In dit gebied zijn sinds het midden van de negentiende eeuw veel Nederlandse immigranten neergestreken. Harde werkers: boeren, ondernemers en handelaars. Er wordt dan ook veel geld verdiend in West-Michigan. Een Amerikaanse kennis (zelf van Nederlandse afkomst) vertelde me dat deze streek de grootste concentratie miljonairs kent van de hele Verenigde Staten.

Aan de huizen en de auto's is dat overigens niet te zien. Dat ziet er allemaal sober uit. Het geld wordt geïnvesteerd in scholen, in de kerk, in liefdadigheid en in de zending. In de tijd dat ik er rondgereden werd, was Hope College (Holland, Michigan) net bezig geld in te zamelen voor een grootscheepse verbouwing. Er was, meen ik, zo'n 200 miljoen dollar nodig. De helft daarvan was binnen drie weken al opgebracht. In het dorpje Graafschap kwam ik in een kerk, geheel gebouwd van hout. Het was een enorm wit bouwwerk, van kathedrale afmetingen. In de kerk was een reusachtige ontvangstzaal, er waren sportfaciliteiten, een superdeluxe jeugdthunk, en zo meer. Er hingen borden aan de wand over de zendelingen die men ondersteunde (meer dan een gemiddeld kerkgenootschap in Nederland). Toen ik vroeg hoeveel mensen nu lid waren van deze kerk, was het antwoord: ruim tweehonderd. Maar men was bezig met het voorbereiden van drie nieuwe kerkplantingen, omdat er in de omgeving veel nieuwe mensen waren komen wonen. Onder andere wilde men binnenkort een pastor aantrekken die Koreaans sprak.

Op een veel welvarender niveau was hier sprake van wat ik eerder al in het straatarme Malawi had gezien: een vitale religieuze cultuur. In zo'n cultuur zijn twee dingen met elkaar verbonden, die bij ons van elkaar gescheiden zijn geraakt. Ik noem ze 'bekering' en 'beschaving'.

Vanouds is het christendom er altijd op gericht geweest zowel mensen te veranderen (bekering) als samenlevingen (beschaving).¹ De volgorde waarin dit gebeurde verschilde. Ons deel van Europa is vooral gekerstend van bovenaf: eerst werden maatschappelijke structuren gechristianiseerd en van daaruit werd de bekering van individuen en groepen min of meer afgedwongen. De historicus Peter Brown spreekt in dit verband van een "mission civilisatrice".² Moderne evangelicalen kiezen de omgekeerde route: de wereld veranderen via de bekering van individuen. "Change the world, one student at a time", luidt het motto van de *International Fellowship of Evangelical Students* (IFES). Maar welke route men ook kiest: de vanzelfsprekende verbinding tussen bekering en beschaving blijft bestaan. Vitale religieuze culturen, zoals die in West-Michigan of Malawi, zijn het gevolg daarvan. Er bestaat hier een natuurlijke en vanzelfsprekende verbinding tussen het christelijk geloof van enkelingen en de drijfkracht achter tal van maatschappelijke instituten en structuren.

De crisis van zending in Europa

Wat zijn kenmerken van zo'n vitale religieuze cultuur, zoals die lange tijd ook in West-Europa bestond? In elk geval niet dat de grote meerderheid van haar deelnemers uit toegewijde christenen bestaat. In de hoogtijdagen van Europa's christelijke cultuur zeiden Luther en Calvijn al dat het aantal 'ware' christenen heel laag was. We hoeven geen hoge pet op te hebben van de gelovigheid en betrokkenheid op de kerk van de grote meerderheid van de Europese bevolkingen gedurende het grootste deel van onze geschiedenis. Niet het aantal

¹ Ik heb dit verder uitgewerkt in 'The Crisis of Mission in Europe: Conversion and Civilization', *Scandinavian Evangelical E-Journal*, 2012 (fc.).

² Peter Brown, *The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity AD 200-1000*, Blackwell: Oxford 1996, 272.

christenen is bepalend, maar vooral de verhouding tussen de minderheid van toegewijde christenen en de grote meerderheid die om hen heen leeft. In een vitale religieuze cultuur is die relatie doorgaans positief. De minderheid belichaamt als het ware het geweten van de natie, het gedroomde ideaal. Ook al is hun levensstijl niet voor iedereen weggelegd, algemeen wordt wel gevoeld dat dit eigenlijk het ideaal voor allen zou moeten zijn. In tijden van opwekking, zoals onze Europese geschiedenis er zoveel heeft gekend, wordt dit zichtbaar in massale bekerings. Een korte tijd 'trekt' het volk zich als het ware 'samen' rondom de algemeen geaccepteerde norm.

De crisis van de christelijke zending in Europa houdt in dat er een breuk is gekomen tussen bekering en beschaving. Van het geïdealiseerde midden van de samenleving is het christendom geworden tot haar onderdrukte herinnering. Deze breuk wordt doorgaans aangeduid met een scala van 'post'-termen: post-christelijk, post-Christendom, post-modern, enzovoort. In dit boek gaat het vooral over 'post-Christendom': het proces waarin het christendom (de kerk) geleidelijk aan haar greep op de samenleving verloor, om te beginnen op de overheid. In feite is dit de bekende sociologische geschiedenis van sociale differentiatie: de opkomst van verschillende instituties (overheid, markt, onderwijs, zorg, enz.) die zich organiseren op basis van eigen, rationele en wetenschappelijke legitimaties, in plaats van op religieuze grondslag. Van de weeromstuit ontwikkelt ook het christelijk geloof zich in institutionele vorm, compleet met een op rationaliteit en efficiency gestoelde bedrijfsvoering. Dit laatste aspect, de 'verkerkelijking' van het christendom, blijft overigens vaak buiten beeld bij degenen die over 'post-Christendom' schrijven. In die zin is de zogeheten *ecclesial turn* onvermijdelijk een onderstreeping van 'post-Christendom': de kerk is het enige domein waarin nog voluit christelijk gesproken kan worden, hoewel dit ook daar onder druk staat van functioneel denken, bureaucratie, en interne secularisatie.

Post-Christendom

Het is belangrijk om hier nog wat preciezer te kijken, juist omdat het belangrijk is de verschillen te zien tussen 'post-Christendom' in de Verenigde Staten en Noordwest-Europa. Ideaaltypisch bestaat een post-Christendom situatie uit een aantal elementen, die in NW-Europa allemaal, maar in de USA slechts gedeeltelijk worden ingevuld.

Post-Christendom begint waar overheden niet langer een rol accepteren in de missionaire bewerking van 'hun' samenlevingen. Er bestond op dit punt verschil tussen Katholieke, Lutherse en Gereformeerde naties, maar in al die landen was er een vanzelfsprekende rol van de overheid in het beschermen van de ware religie, of zelfs het actief uitoefenen van het 'recht tot reformatie'. Wanneer overheden dit recht teruggeven, ontstaat een nieuwe situatie: de kerk is voortaan de enige die verantwoordelijk is voor zending. Een tweede element van post-Christendom komt in werking wanneer overheden vervolgens alle religies in hun domein als gelijk beschouwen. Daarmee verliest de kerk elke voorkeurspositie en wordt zij simpelweg één van de religieuze bewegingen in het land, die met andere concurreren om aandacht en aanhangers. De facto ontstaat er een religieuze 'markt', waarop nieuwe religieuze bewegingen het doorgaans beter doen dan oudere, aan hun beschermde status gewende kerken. Een derde element van een post-Christendom situatie is ten slotte het afschaffen van elke regulering van deze markt: wetten die kerklidmaatschap verplichten, de zondag vrijhouden, of kerkgang voorschrijven, verdwijnen.

Op dit punt is er duidelijk verschil tussen de USA en Europa. In de USA is deze situatie nooit anders geweest; in Europa is zij na een moeizame strijd tot stand gekomen, en nog niet overal voltooid. Maar er is één belangrijk verschil tussen Europa en de USA, en op dit punt is de post-Christendom situatie in Europa juist verder voortgeschreden dan in de Verenigde Staten. Ik doel hier op het verdwijnen van 'package deals'. Overal in Europa was de kerk de belangrijkste leverancier van onderwijs, armenzorg, gezondheidszorg, en

dergelijke. Zelfs in een 'vrije markt' en zelfs zonder extra overheidssteun maakte dit betrokkenheid bij de kerk tot een verstandige zaak. Hier en daar is dat nog steeds zo. Nog niet zo lang geleden vertelde een Italiaanse protestantse pastor mij dat het bijna onmogelijk is om in Rome je kind naar een peuterspeelzaal te sturen als je geen lid bent van de Rooms-Katholieke Kerk. Niettemin, in de meeste Europese landen zijn deze 'package deals' losgemaakt van elkaar: religie hoort bij de kerk; de sociaal-democratische welvaartsstaat zorgt voor de rest.

Hier ligt een wezenlijk verschil met de Verenigde Staten, waar de kerk nog altijd een van de belangrijkste spelers is op de markt van zorg en welzijn. In Europa is dat anders: zelfs kerken klagen steen en been wanneer de overheid zich terugtrekt uit sociale voorzieningen. Als dit voorkomt uit een vanzelfsprekende aanname dat de overheid aanspreekbaar is op christelijke waarden, dan is dit wellicht een teken van onvoldoende verwerking van de teloorgang van 'Christendom'. Maar het zou ook kunnen dat een post-Christendom situatie in bepaalde opzichten veel dieper in de Europese genen zit dan in de Amerikaanse: blijkbaar vinden velen het volstrekt natuurlijk dat de overheid dit soort dingen doet, en dat de kerk zich bezighoudt met 'religie' (het Woord, de lofprijs, enzovoort).

Al met al houdt een post-Christendom situatie dus in dat het christelijk geloof steeds minder in staat is om de levens van individuen en van de samenleving als geheel te voorzien van betekenis. Het christendom heeft zijn vermogen grotendeels verloren om invloed uit te oefenen buiten zijn eigen institutionele sfeer – de kerk. Dit heeft niet slechts te maken met een algemeen ervaren gebrek aan relevantie van wat het christendom te zeggen heeft, maar ook met een zekere argwaan of zelfs weerzin. Er is een breed gevoel dat onze maatschappelijke waarden (zelfs al zijn ze historisch beïnvloed door het christendom) *bescherming* nodig hebben tegen sterke religieuze overtuigingen. De discussie rondom homoseksualiteit is daarvan het meest pregnante (maar niet het enige) voorbeeld.

Dit mogen we gerust een crisis noemen. Zoals gezegd: niet zozeer de kwestie van een klein aantal betrokken christenen is een reden voor zorg. Door de eeuwen heen hebben christenen in het algemeen en zendelingen in het bijzonder geweten hoe zij dat moesten verwerken. De crisis is dat die kleine groep betrokken christenen niet langer in staat is betekenisvol te communiceren met de wereld er omheen. Het christendom is een 'world-formative faith' (Nicholas Wolterstorff). Het is inherent aan de boodschap van het Koninkrijk dat zij invloed wil uitoefenen in de wereld, die door God is bemind (Johannes 3:16). Als dat niet langer lukt, is er inderdaad sprake van een crisis.

Zoeken naar antwoorden

De theologen die in dit boek geïnterviewd worden, nemen allen de post-Christendom situatie als uitgangspunt. Zij willen daar niet achter terug. Zoals ik hierboven zei: hun wending naar de kerk is daarvan het onvermijdelijke gevolg. In een historisch register, en veel te simplistisch weergegeven luidt hun analyse ongeveer als volgt: het christendom heeft de Europese cultuur zo kunnen beïnvloeden, juist omdat het in zijn beste vorm nooit zo bezig was met het 'beïnvloeden' van de cultuur. Juist door 'met zichzelf' (de sacramenten, het Woord, de gemeenschap, karaktervorming) bezig te zijn, kon het christendom een vitale beweging zijn, die mensen en samenlevingen veranderde. De grote historische fout is dat het christendom op een gegeven moment van het beïnvloeden van de samenleving (in het bijzonder politieke en maatschappelijke structuren) een project is gaan maken, c.q. dat zij haar eigen identiteit in de wiebelige weegschaal legde van historisch succes of falen. Maar de identiteit van de kerk wordt haar niet aangereikt vanuit de wereld; die identiteit is haar gegeven door haar Heer, in de sacramenten, het Woord en de gemeenschap.

Dit is een orthodox cliché voor veel Nederlandse theologen. Het is opmerkelijk hoe weinig in moderne Nederlandse studies over de kerk in een seculiere samenleving wordt

gedaan met de Bijbel, of überhaupt met de vraag wat de kerk eigenlijk is en waarvoor zij er is. Veel studies lijken op sociologie, met hier en daar een Bijbeltekst – die er ook nogal eens aan de haren wordt bijgesleept. Er wordt volop gesproken van lichte gemeenschappen, zwakke commitments, concentrische benaderingen, enzomeer. Geen onzin natuurlijk, maar toch: het is boeiend om te zien dat de hier besproken auteurs enerzijds grondig ‘door de Verlichting zijn heengegaan’ (om eens een vrijzinnig cliché te gebruiken), maar tegelijk voluit theologisch spreken. Als ergens antwoorden liggen, dan moet dat hier zijn: in het opnieuw bevragen van onze bronnen vanuit een adequate kennis van de cultuur. Een kerk die Gods stem niet meer hoort, heeft toch niets meer te zeggen?

Bij de besproken theologen pakt dit, met de nodige variaties, uit als een middenweg. We kunnen geen van hen (inclusief Hauerwas) verwijten ‘sectarisch’ te zijn. Allen willen een kerk met een publiek getuigenis, een kerk die de wereld ziet als *Gods* wereld. En geen van allen wil een confessioneel enge kerk, een die alleen het eigen gelijk kan terugvinden in de Schrift.

Maar de wereld is wel *Gods wereld*; zij zal nooit *kerk* worden. Alle geïnterviewden onderstrepen dit verschil tussen kerk en wereld, zelfs al heeft de een (zoals O’Donovan) meer oog dan de ander (zoals Hauerwas) voor de verschillende historische vervlechtingen van kerk en wereld, en Gods leiding die daarin is aan te wijzen. Daarom wijzen alle theologen in dit boek een naïeve eenheidsconceptie tussen kerk en wereld af. In zijn boek *Political Worship* maakt Bernd Wannewetsch bijvoorbeeld korte metten met een moderne ‘Christendom-achtige’ benadering die de kerk vooral ziet als leverancier van ‘principes’. In deze benadering formuleren theologische experts en kerkelijke comités een reeks algemeen toegankelijke (maar nog vaag als christelijk herkenbare) morele principes, zoals rentmeesterschap, verantwoordelijkheid, liefde, solidariteit, barmhartigheid. Vervolgens moeten deze principes door individuele gelovigen worden ingebracht in de samenleving. De kritiek van Wannewetsch is fundamenteel. In deze benadering komt de kerk als politieke gemeenschap, als het volk van God, niet in beeld. En vervolgens gaat deze benadering uit van de naïeve veronderstelling van een universele rationaliteit, die ons blijkbaar in staat stelt over dit soort dingen tot overeenstemming te komen buiten Christus om.³

Nu de christelijke beschaving van Europa zich ruw heeft losgerukt uit de omarming van een tegenstribbelende kerk, ontstaat de mogelijkheid voor de kerk om zich opnieuw te oriënteren op wat zij is – zonder de verlamdende plicht dat alles wat zij doet of gelooft begrijpelijk (of zelfs acceptabel) moet zijn voor de wereld. Zo is de wending naar de kerk bij deze denkers niet hetzelfde als het opsluiten van het christelijk geloof in de institutionele vorm van de kerk (sectarisch), maar het is ook niet een zoektocht naar de laatste restjes christelijk jargon die nog worden verstaan in bredere kring. Zij theologiseren in het vertrouwen dat een kerk die zich keert tot de Bijbel, de sacramenten, vormende praktijken, en de traditie, werkelijk wat te vertellen heeft. Het is de kerk er niet om te doen om ‘antwoord te geven op de vragen die de samenleving stelt’, en andersom is de kerk er ook niet om de wereld verwijten te maken dat zij zich van God afkeert en niet wil luisteren naar het profetisch woord van de kerk. De eerste valkuil (in evangelische en oecumenische varianten) kunnen we typeren als een restant van de Christendom-droom van ultieme relevantie (volgens de normen van de wereld uiteraard), terwijl de tweede valkuil kenmerkend is voor christenen die zich opsluiten in de zuil van hun nostalgisch gelijk. De kloof tussen kerk en samenleving is, aldus opnieuw Wannewetsch, primair een signaal dat de kerk niet in staat is om door haar eigen leven de vraag te *wekken* die zij graag wil beantwoorden.⁴

Hier sluiten hij en de meeste anderen in dit boek interessant genoeg aan bij tal van praktische initiatieven op het gebied van kerk en zending in Europa. In navolging van

³ Bernd Wannewetsch, *Political Worship: Ethics for Christian Citizens*, Oxford 2004, 96-101.

⁴ Wannewetsch, *Political Worship*, 102.

schrijvers als Lesslie Newbigin pleit men voor gemeenten die een ‘hermeneutiek’ zijn van het evangelie, voor een *provocative church* (Graham Tomlin), een kerk die de vorming van discipelen als hoogste prioriteit heeft (Mike Breen), een kerk die ernst maakt met bekering (Jim Wallis), een *total church* (Tim Chester). Ik vind het opmerkelijk hoe academische theologen (die vooral in dit boek zijn vertegenwoordigd) en missionaire praktijkmensen in Europa vrijwel gelijktijdig deze wending naar de kerk maken. Dat kan geen toeval zijn.

De geïnterviewde theologen geven geen onmiddellijk werkzame antwoorden. Daar is dit type theologie ook niet voor bedoeld. Maar zij verruimen de verbeelding en geven hoop. Elk antwoord op een crisis moet daar beginnen.